

Donationer fra godsejere

Dronningborg Amt som eksempel

Søren Broberg Knudsen

Bladrer man gennem Hans de Hofmans (1713-93) store værk *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve* fra midten af 1700-tallet, vil man opdage et væld af nedskrevne fundatser med donationer fra alt til fattige og hospitaler, til undervisning og skoler, til kirker og præster. Det giver oplysninger om, hvem der i det tidligt moderne Danmark donerede, og hvad eller hvem de gav til – og måske også på hvilken baggrund. Denne artikel vil undersøge donationer fra godsejerstanden og vil afdække og afgrænse sig til det gamle Dronningborg Amt for her at give et indblik i donationskulturen blandt godsejere,¹ som den kommer

til udtryk i værket Hofmans foundationer.² Artiklens udgangspunkt er de private donationer, men de vil blive undersøgt i relation til samtidens lovgivning på området.

Hans de Hofmans foundationer

Hans de Hofmans *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve* udkom i ti bind i årene 1755 til 1765 med et appendiks i 1780. Hensigten var at samle alle fundatser for Danmarks og Norges private stiftelser i ét værk, så øvrighedspersonerne – der havde embeder, der krævede, at de skulle varetage et områdes stiftelser – i højere grad kunne tilse dem, der fandtes. Værket blev udarbejdet efter ønske fra kongemagten, der flere gange, og første gang i 1683, havde påbudt at samle alle stiftelser i et værk.³ Det er et omfattende værk, der samler fundatser fra både 1500-, 1600- og 1700-tallet enten ved at gengive fundatserne i deres helhed eller ved at omtale dem i værket.⁴

Hofman har efter alt at dømme ikke haft kendskab til alle fundatser og stiftelser, der fandtes, og der er derfor stiftelser fra denne periode, som ikke er at finde i værket.⁵ Det er samtidig væsentligt at understrege, at ikke alle sociale tiltag i perioden nødvendigvis havde en nedskreven fundats, men at nogle alene hvilede på uskrevne regler og en uformel social praksis. Med værket får man dermed

Hospital i Voldum. Hospitalet, der blev oprettet i den gamle kirkelade og bygget ind i selve kirken, illustrerer meget tydeligt den tætte forbindelse mellem kirken og fattigforsorgen, der i den tidligmoderne lovgivning blev reguleret inden for kirkens institutionelle rammer. Selve hospitalet var dog oprettet og finansieret af Sophie Amalie von Hahn (1664-1722) i 1710, der ejede det nærliggende Clausholm. Foto: Søren Broberg Knudsen.

ikke det fulde kendskab til omfanget af donationer, men det kan give et indblik i, hvilken donationskultur der eksisterede i det tidligmoderne Danmark. I det følgende skal vi se på de fundatser, der ifølge Hofman var til stede i Dronningborg Amt.

Dronningborg Amt blev oprettet i 1662, efter de enevældige amter afløste de tidligere len. Amtet grænsede mod nord op til Mariager fjord (Mariager Amt), mod vest til Viborg (Viborg Amt) og Silkeborg (Silkeborg Amt), Aarhus mod syd (Havreballegård Amt) og mod øst til de dele af Djursland, der ikke var en del af Dronningborg Amt, men som indgik i Kalø Amt. Amtet blev i 1793 til Randers Amt, da det blev lagt sammen med Kalø Amt. Det var inden for denne geografiske afgrænsning, som de undersøgte donationer og fundatser blev givet og stiftet, og som i det følgende vil blive behandlet. Amtet er valgt for at kunne undersøge donationerne inden for et afgrænset, geografisk område, mens dette amt også giver mulighed for at undersøge godsejernes tilstedeværelse på landet nær deres egne godser og i en større købstad, i dette tilfælde Randers.

By og land

Amtets købstad Randers var på Hans de Hofmans tid blandt landets største byer med et indbyggertal på 2.718 i 1769 – til sammenligning var der ifølge folketællingen i 1769 785.590 mennesker i Kongeriget Danmark.⁶ Der var da også et betydeligt antal donationer i byen, og i Hofmans fundatssamling var der mere end 40 fundatser i Randers by med de ældste fra tiden omkring Reformationen og de yngste fra midten af 1700-tallet. Byens nedskrevne donationer omhandlede gaver til kirken og præsterne til henholdsvis den latinske og til den danske skole samt til byens hospital og de fattige.

Blandt giverne var især borgere i Randers, herunder borgmestre, rådmænd, amtsforvaltere og præster, men der var også kongelige breve og kongelige fundatser for kirken, den latinske skole og hospitalet. Derudover var der tre godsejere. Den ene var Margrethe Brahe (1551-1614) til Ulstrup, hvis tre sønner efter hendes død nedskrev en fundats med en donation til henholdsvis byens latinske skole og byens fattige i 1617.⁷ Den anden var Christian Rantzau (1614-63), der skrev sig til Bredenburg – Breitenburg i Holsten – men som også ejede Løvenholm på Djursland, som da hed Gjesingholm, hvis mageskiftebrev om Gjesing kirke fra 1641 også nævnte Randers hospital. Rantzau skrev heri, at en del af kirke-tienden skulle gå til hospitalet i Randers.⁸ Den tredje og sidste var Peder Gyldenstjerne, der ifølge Hofman skrev sig til Bidstrup, og som havde doneret 100 rigsdaler, hvis renter årligt skulle gå til fattige og husarme i Randers.⁹ Hofman nævner ikke noget årstal for denne donation og har ikke kendskab til en fundats, og hans oplysninger om "*denne ældgamle Gave*" stammer i stedet fra distributionsbøger og optegnelser i byens rådstue.¹⁰

Godsejere var således, ligesom byens borgere, til stede i byen, hvor de indgik som et led i byens mange donationer, og hvor to af tre donationer desuden gik til allerede eksisterende institutioner i form af byens latinske skole og hospital. I Randers' tilfælde var godsejernes donationer dog kun et fåtal sammenlignet med det samlede antal nedskrevne donationer i byen.

Billedet var et andet uden for bymurene. Her var det i stedet godsejernes donationer, der dominerede, omend også andre personer var til stede blandt donorerne. Blandt de øvrige donationer var en tidligere forpagter på Nøragergaard, der ifølge et testamente fra 1720 donerede 100 rigsdaler til en skoleholder i Ørsted sogn, mens en

“Randers er en temmelig stor, og med skikkelige Bygninger forsynet, Handel-Stad, beliggende i Støvring Herred ved Guden-Aae, hvilket her forbi har sit Udløb til Stranden”. Sådan lyder de indledende linjer i beskrivelsen af Randers i Hofmans fundationer. Billedet her er dog ikke herfra, men fra et andet stort værk fra samme periode, nemlig det topografiske værk Den Danske Atlas. Værket udkom i 1761-83, og bag værket stod Erik Pontoppidan (1698-1764). Efter hans død i 1764 var det blandt andet Hans de Hofman, forfatteren til Hofmans fundationer, der tog over. Den Danske Atlas, 1768.

Hospital i Ørsted. Hospitalet, der ligger ved siden af Ørsted kirke, blev oprettet af Thyge Kruse († 1649) i 1639 og forbedret cirka 100 år efter af Axel Bille (1659-1739) og hustruen Sofie Seefeld (1683-1753). Alle ejere af Stenalt. Foto: Søren Broberg Knudsen.

staldkarl på herregården Frisen vold donerede 40 rigsdaler til fattige.¹¹ Sidstnævnte skrev ikke en fundats, men det gjorde en præst sidenhen, som i samme ombæring også donerede 160 rigsdaler oveni.¹² Præsterne var i øvrigt efter godsejerne de mest hyppige donorer på landet i Dronningborg Amt, og de gav både til kirken, til undervisning og skoler samt til de fattige. Godsejerne, som vi skal se, stod i alle tilfælde på nær ét bag større donationer, som indbefattede egentlige stiftelser af hospitaler og skoler.¹³ Sådant kendes det også fra andre landsdele i denne periode, hvor det i de fleste tilfælde var godsejeren som lokalområdets mest velhavende person, der stod bag sådanne sociale tiltag.¹⁴

Godsejernes donationer på landet centrerede sig i høj grad om netop hospitaler og skoler, og Hofmans samling indeholder kun enkelte donationer på landet fra godsejere i Dronningborg Amt, der ikke gik til enten fattig- eller skolevæsenet. En var Christen Skeel (1603-59) til Holbækgaard, der i sin fundats fra 1642 donerede til både fattige og undervisning, men som i sin fundats også gav til sognepræsten for at han så til gengæld holdt ugedagsprædikener.¹⁵ En anden var Berte Skeel (1644-1720), der også var godsejer på Holbækgaard, og som i 1709 donerede 500 rigsdaler til den ifølge Hofman meget fattige Udby kirke.¹⁶ Der var også Jobst von Overbek, der hos Hofman omtales som værende fra Hamborg, men som også var tidligere ejer af Dronningborg – det gamle lenssæde i Randers, som sidenhen blev herregård. Han donerede i 1725 penge til vedligeholdelsen af et kapel i Borup kirke for den ejer, der besad Dronningborg før ham.¹⁷ Endelig fremgik det af stamhuserklæringen fra 1763 for Bidstrup, at der skulle tilsidesættes 500 rigsdaler til stamhusbesidderen, som skulle gå til et orgelværk i Granslev kirke.

Organisten skulle derudover gives en årlig løn i både penge og naturalier samt et frit hus i landsbyen, mens skoleholderen i Granslev skulle modtage en årlig løn for at tilse orgelet og andet kirkeinventar.¹⁸

Godsejernes fattighjælp på landet

Ifølge Hofmans fundatssamling var der på landet i Dronningborg Amt fire hospitaler oprettet med en fundats, og en der forbedrede et af de oprettede fundatser ved en tillægsfundats. Alle blev oprettet af godsejere.¹⁹ Med ordet hospital menes der ikke som i dag en institution, hvor syge personer plejes og helbredes, men i stedet et fattighus, hvor trængende kunne få ophold og ofte også modtage en fast almisse.

Hospitalerne i Dronningborg Amt blev oprettet mellem 1573 og 1710 af godsejere fra Trudsholm og Demstrup, Overgaard, Stenalt og Holbækgaard samt Clausholm. Ordningerne fungerede således, at godsejerne henlagde en kapital, i disse tilfælde mellem 2.000 og 5.000 rigsdaler, hvis renter derefter årligt skulle gå til at understøtte de fattige personer, der fik ophold i hospitalerne. I nogle tilfælde blev der ikke udlagt en kapital, og i stedet blev hospitalet og dets beboere understøttet gennem naturalier.

Hvilke fattige, der skulle have ophold, kunne også anføres i fundatserne. Hospitalet under Clausholm gods, der var blevet oprettet af Sophie Amalie von Hahn (1664-1722) i 1710, skulle således kun give ophold til personer, der var født på godset eller havde været bosiddende der. Hospitalet og dets dertilhørende almisse skulle derimod være udelukket for "*andre, som kommer løbendes andensteds fra*".²⁰ Her hentydes formentlig til omvandrende løsgængere, der var en blandet gruppe af mennesker, oftest besiddelsesløse tiggere. Løsgængere

havde længe af staten været opfattet som et problem, der skulle bekæmpes gennem lovgivning, så gruppen kunne udelukkes fra den lokale fattighjælp.²¹

Staten havde efter Reformationen i 1536 overtaget ansvaret for landets fattighjælp, der indtil da havde ligget hos den katolske kirke, og staten fastlagde efterfølgende rammerne for, hvordan man lokalt kunne yde hjælp til sognets fattige.²² Hospitaler blev påbudt opført i alle landets sogne i Den Koldingske Reces fra 1558, hvilket gik igen i Danske Lov fra 1683.²³ Ansvaret herfor hvilede ifølge lovene ikke på godsejeren, men på sognenes kirkeværger og lokale beboere, men som det ses i Dronningborg Amt, var det i praksis godsejerne, der stod bag.²⁴ Godsejerne opererede således inden for et område, hvor der blev lovgivet, men som i praksis hvilede på donationer fra godsejerne selv.

Blandt godsejernes donationer til fattige i Dronningborg Amt findes også enkelte andre former end hospitalsstiftelserne. I en fundats af Christen Skeel til Holbækgaard fra 1642 skulle dele af de donerede midler gå til fattige og nødtrængende husarme i to sogne, mens andre skulle gå til skoleundervisning og til præsten.²⁵ På herregården Bidstrup fandtes der også en nedskreven donation til de fattige, men i stedet for at blive skrevet i en særskilt fundats, fremgik det i stedet af førnævnte stamhuserklæring fra 1763. Heri blev det beskrevet, at frem for at besidderne af Bidstrup oprettede et hospital, skulle de i stedet hvert år lade ridefogeden udbetale penge til 12 af godsets fattige inddelt i tre forskellige klasser af værdigt trængende – en inddeling baseret på behov, der mindede om en lignende inddeling i fattigloven fra 1708.²⁶

En særlig donation var fundatsen for Støvringgaard Kloster. Støvringgaard var en herregård, der efter Chri-

stine Fuirens (1682-1735)²⁷ testamente fra 1735 og efterfølgende fundats fra 1745 blev oprettet som jomfrukloster. Her kunne ugifte kvinder med forældre fra de fem højeste rangklasser i Enevældens rangforordning få ophold og understøttelse på Støvringgaard.²⁸ Støvringgaards fundats var således også en form for forsorg oprettet af en godsejer, men modsat mange af de andre donationer, der var rettet mod samfundets fattigste, var Støvringgaard Kloster i stedet en stiftelse, der henvendte sig til personer inden for egen stand.²⁹

Godsejernes skoler på landet

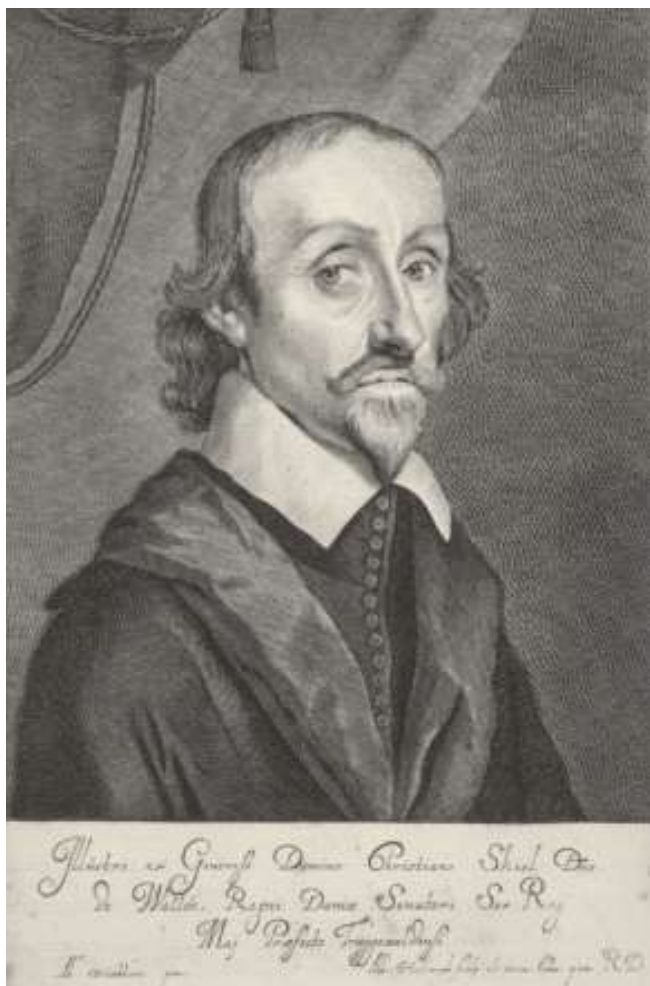
Blandt godsejernes donationer var også oprettelse af skoler, og i Hofmans samling finder man seks skolefundatser samt to fundatser, der skal have forbedret tidligere oprettede skoler. Fundatserne blev oprettet mellem 1642 og 1754 af godsejere fra Holbækgaard, Trudsholm, Gjessinggaard og Stenalt. Hofman omtaler, foruden godsejernes skoler, også en enkelt skole, der var opført i Rougsted sogn, hvor det var en præst, der til formålet havde givet en halv bondegård. Hertil fandtes ifølge Hofman ingen fundats.³⁰

Godsejernes skolefundatser beskrev, at der var blevet indrettet eller opført et hus til det formål at undervise et eller flere sognes børn. Derudover skulle enten penge eller naturalier gå til en skoleholder som løn for at undervise børnene. Ifølge godsejersparret på Trudsholm Niels Krag (1574-1650) og Jytte Høggs (1589-1659) to fundatser fra 1648 og 1650 for en skole i Kastberg var det således landgilden fra to gårde i Hornum sogn i form af naturalier, der skulle gå til skolemesteren som løn.³¹ Ifølge Christen Skeels fundats fra 1642 var det i stedet penge, der skulle gå til løn til skolemestrene i Holbæk og Udbye sogne, som så til gengæld skulle være forpligtet til

Maleri af Christine Fuihren (1682-1735) der hænger på Støvringgaard. Som teksten på maleriet beretter, oprettede hun, foruden klostret på Støvringgaard, også et kloster i København. Klostret på Støvringgaard var forbeholdt ugifte kvinder fra de fem højeste rangklasser, mens klostret i København var tiltænkt enker. Foto: Søren Broberg Knudsen.

Christen Skeel (1603-59) til Holbækgaard stod med sin fundats fra 1642 bag donationer til både skole- og fattigvæsenet og den lokale præst. Christen Skeel var lensmand på Trygvælde og blandt tidens fremtrædende adelsmænd. Han ejede også andre herregårde, herunder Fussingø og Vallø, hvor han ved sidstnævnte oprettede et hospital i Herfølge. Statens Museum for Kunst.

at undervise børnene i at læse, skrive og regne samt dagligt at øve dem i deres børnelærdom og katekismus. Af Christen Skeels udlagte midler, herunder samme fundats donationer til fattige, måtte de kun gå til de bemeldte sogne og godsets fattige, mens alle udefrakommende skulle være udelukket almisser herfra. Hvad angik undervisning, skulle det dog *“staae enhver frit for, som lyster, at gaae i Skole”*.³² Midlerne var altså forbeholdt godset og dets beboere, men selve undervisningen var ikke.

Den danske stat havde længe lovgivet på undervisningsområdet, og siden Reformationen i 1536 havde det været et krav fra den nye lutherske stat, at børn skulle undervises i den kristne børnelærdom. Ifølge kirkeordinansen fra 1537/39 var det degnene, der lokalt skulle stå for undervisningen. Kirkeordinansen krævede, at der blev opført latinskoler i alle købstæder, hvilket eksempelvis ses i Randers, hvor latinskolen kendes fra 1542 ved et kongeligt brev.³³ På landet var det dog anderledes, hvor der længe ikke var nogen lov, der krævede skoler oprettet, og hvor det – som det er vist her – i stedet hvilede på lokale aktørers initiativer. Med pietismens fremkomst i Danmark i begyndelsen af 1700-tallet, der fordrede en inderlig kristentro, indførtes der nu en række yderligere tiltag for skoler for at styrke undervisningen i den kristne lære. Centralt her står Frederik den 4.s rytterskoler, opført i de kongelige rytterdistrikter i 1720’erne, samt Christian den 6.s tiltag i 1730’erne. Sidstnævnte førte en aktiv pietistisk kirkepolitik, der kulminerede med konfirmationens indførelse i 1736, og i forlængelse heraf blev det i 1739 lovpligtigt for godsejere at opføre skoler. Loven blev allerede ændret året efter på grund af stor modstand, således at godsejerne ikke længere var lovmæssigt forpligtet til at oprette og finansiere skolerne.³⁴ Lovgivningen her

viser, at staten anså godsejerne som de åbenlyse aktører til oprettelsen af skoler lokalt på landet, men det viser også, at det i sidste ende hvilede på godsejernes velvilje. Langt størstedelen af de oprettede skoler, der findes hos Hofman, blev oprettet før loven om skoler fra 1739, men enkelte blev også oprettet efterfølgende. En fundats fra 1754 fornyede Christen Skeels skolefundats fra 1642, mens Hofman også omtaler en skole i Voer sogn på Djursland, der af en etatsråd Bille og hustru i 1740 fik tilført ekstra kapital og en nedskreven skolefundats efter loven om skoler fra 1739.³⁵ Sidstnævnte er således et eksempel på et godsejerpar, der agerede på baggrund af skoleforordningen, mens de øvrige skoler blev oprettet tidligere. Disse godsejere må i stedet have ageret inden for en ramme, der gjorde denne donationskultur mulig, uden at lovgivning eksplicit krævede det.

Religiøs donationskultur

Formålet med denne artikel har først og fremmest været at afdække godsejeres donationer inden for et afgrænset, geografisk område, og det primære ærinde har således ikke været at undersøge, hvad der lå til grund for donationerne. Alligevel er det svært ikke at bemærke ordvalgene, når man læser de forskellige fundatser. Her henviser flere af godsejerne til deres kristne pligt, tro eller ære til Gud som baggrund for deres donation. Ifølge deres egne begrundelser, som de kommer til udtryk i fundatserne, er der således tale om et religiøst motiv, hvor den kristne pligt understreges som en væsentlig og udslagsgivende faktor. Det ser vi hos Sophie Amalie von Hahn til Clausholm, der ifølge hende selv oprettede et hospital i Voldum sogn efter hendes afdøde mands mundtlige befaling og kristelige intention.³⁶ Det ses også ved Jytte Høghs fundats fra 1650, der forbedrede hendes

egen og nu afdøde mands skole oprettet to år tidligere, hvori hun skrev, at skolen var blevet oprettet til ære for Gud og for fattige børns optugtelse, men også for sin mands "*christelige Amindelse*".³⁷ Ifølge Christen Skeel skulle han selv og hans arvinger efterleve fundatsens bestemmelser "*for Guds Æres og deres egen Samvittigheds Skyld*", der blandt andet gik på at opdrage børn i Luthers katekismus.³⁸ Og Støvringgaard Kloster var ifølge fundatsen kun for gudfrygtige danske og norske kvinder, der bekendte sig til lutheranismen, mens klostrets priorinde skulle sørge for, at kvinderne førte et gudfrygtigt, skikkeligt og anstændigt liv.³⁹

I perioden fra Reformationens indførelse til midten af 1700-tallet, som fundatserne hos Hofman stammer fra, var Danmark grundlæggende et luthersk samfund. Det kulminerede under Enevælden, hvor Kongeloven fra 1665, der samlede rammerne for det enevældige samfund, krævede at kongen og hans undersætter bekendte sig til den lutherske tro og bekendelsesskriftet Den Augsburgske Bekendelse fra 1530. Staten var med andre ord luthersk, og rammen for samfundet havde sit udgangspunkt i lutheranismen.⁴⁰ Lutheranismen havde afvist den katolske gerningsretfærdighed og betonede i stedet, at frelsen alene kunne opnås gennem tro og dermed ikke gennem gerninger. Troen satte imidlertid mennesket frit for dermed at kunne hjælpe medmennesket, og en god kristen ville således også gøre gode gerninger – på trods af at handlingen i sig selv ikke ledte til frelse.⁴¹

I det lutherske Danmark var der således en klar forventning om at hjælpe og give almisser, og det kan have gjort det legitime netop at henvise til den kristne pligt som baggrund for donationer.

Martin Luthers Lille Katekismus var i århundreder et centralt element i skoleundervisningen. I Christen Skeels skolefundats fra 1642 stod der, at skolemesteren var forpligtet til at lære "de fattige Børn at læse, skrive og regne, og øve dem dagligen i deres Catechismo og Børne-Lærdom uden nogen anden Betaling". Den Lille Katekismus bestod af Luthers forklaring af De Ti Bud, Trosbekendelsen, Fadervor, skriftemål, sakramenterne i den lutherske kirke (dåb og nadver) og i nogle udgaver også Hustavlen. Sidstnævnte var en forklaring over, hvilke pligter mennesker havde over for hinanden. Luthers Lille Katekismus udkom første gang på tysk i 1529 og på dansk få år efter. Her et eksemplar fra 1899. Foto: Søren Broberg Knudsen.

Afrunding

Denne artikel har undersøgt godsejeres donationer i det gamle Dronningborg Amt i det tidligmoderne Danmark gennem nedskrevne fundatser, som de kommer til udtryk i Hans de Hofmans *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*. Artiklen har vist, at godsejerne donerede både i byen, i dette tilfælde købstaden Randers, og på landet, hvor de havde deres godser. Antallet af donationer i byen givet af godsejere var dog i meget lille omfang sammenlignet med donationer

fra borgere i Randers, men godsejernes donationer dominerede til gengæld på landet. I byen bestod godsejernes donationer af gaver til allerede eksisterende institutioner, mens de på landet i stedet stod bag alle oprettelser af hospitaler og skoler på nær en enkelt skole. Ordvalget i fundatserne tegner et billede af godsejere, der indgik i et samfund formet af lutheranismen, eftersom de eksplisitte begrundelser for donationerne i flere tilfælde blev begrundet religiøst.

Noter:

- 1 Dronningborg Amt er valgt, da det er den geografiske afgrænsning, der anvendes i Hofmans foundationer. Efter Enevældens indførelse afløste Dronningborg Amt i 1662 Dronningborg Len og kom efter 1793 til, sammen med Kalø Amt, at indgå i det nye Randers Amt.
- 2 Forfatteren har tidligere undersøgt donationer i form af fattigforsorg og godsejernes rolle heri, specifikt med Fyn som case. Artiklen er inspireret af og bygger delvist på tidligere arbejde. Se Jakobsen og Knudsen 2021; Knudsen 2020 og Knudsen 2018.
- 3 Sunde 2017, s. 236f; Hofman, bind 1, Fortale; Hofman, bind 2, Fortale.
- 4 I denne artikel inddrages både fundatser, der gengives i sin helhed hos Hofman, og fundatser, der blot omtales.
- 5 Appel 2001, s. 275.
- 6 *Den Store Danske*, Randers: <https://denstoredanske.lex.dk/Randers>; Felbæk 1990, s. 24f.
- 7 Hofman, bind 2, s. 373.
- 8 Hofman, bind 3, s. 174.
- 9 Husarme var fattige af stand og stod i modsætning til løsgængere, tiggere med mere, der ikke var en del af en husstand, men stod uden for samfundet. Se *Ordbog over det Danske Sprog. Historisk Ordbog 1700-1950*: <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=husarm>.
- 10 Hofman, bind 2, s. 394.
- 11 Hofman, bind 2, s. 420, s. 438.
- 12 Hofman, bind 10, s. 19.
- 13 Ved en enkelt skole, der ifølge Hofman var opført i Rougsted sogn, var det en præst, der til formålet havde givet en halv bondegård. Hertil fandtes ingen fundats.
- 14 Hansen 1984, s. 78.
- 15 Hofman, bind 2, s. 434.
- 16 Hofman, bind 2, s. 438.
- 17 Hofman, bind 2, s. 411. Se også Trap 1963, s. 769.
- 18 Hofman, bind 10, s. 14.
- 19 Ikke alle fundatser er gengivet hos Hofman, men omtales i stedet. Det gør sig gældende for flere af hospitalerne, nemlig Anne Lykkes hospitalsfundats fra 1573, Tyge Kruses fra 1639 og Axel Billes og Sophie Seefeldts forbedring af samme, som der ikke kendes årstal på.
- 20 Hofman, bind 2, s. 417.
- 21 Krogh 1987, s. 64.
- 22 Jørgensen 1983, s. 40, s. 45f; Johansen og Kolstrup 2010, s. 165, s. 173f.
- 23 Danske Lov, 1683, 2-22-75; Petersen 2016, s. 136.
- 24 Danske Lov, 1683, 2-22-75; Petersen 2016, s. 136.
- 25 Hofman, bind 2, s. 434.
- 26 Hofman, bind 10, s. 14; Forordning om Betlere i Danmark, 24. september 1708, landet, §3, på danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/forordning-omskolerne-paa-landet-i-danmark-1739>.
- 27 Christine Fuihren blev gift Harboe.
- 28 Hofman, bind 2, s. 405.
- 29 Sigh 2017, s. 252-255.
- 30 Hofman, bind 2, s. 432.
- 31 Hofman, bind 2, s. 422-26.
- 32 Hofman, bind 2, s. 434f.
- 33 Hofman, bind 2, s. 367.
- 34 Forordning om skolerne på landet i Danmark 1739, 23. januar 1739, på danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/forordning-om-skolerne-paa-landet-i-danmark-1739>; Placat ang. Skolerne på landet i Danmark, 29. april 1740, på danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/placat-ang-skolerne-paa-landet-i-danmark-1740/>.
- 35 Hofman, bind 2, s. 436, s. 440.

- 36 Hofman, bind 2, s. 419.
- 37 Hofman, bind 2, s. 425.
- 38 Hofman, bind 2, s. 435.
- 39 Hofman, bind 2, s. 405-411.
- 40 Kongeloven, 1665, §1; Holm og Koefoed 2018, s. 13.
- 41 Petersen 2016, s. 25-27 og s. 69; Witte 2002, s. 96.

Kilder:

Forordning om Betlere i Danmark, 24. september 1708, på danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/forordning-om-betlere-i-danmark-24-september-1708>, set 14.10.2022.

Forordning om skolerne på landet i Danmark 1739, på danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/forordning-om-skolerne-paa-landet-i-danmark-1739>, set 14.20.2022.

Hofman, Hans de: *Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som de forefindes udi Danmark og Norge*, Tom 2, København 1756.

Hofman, Hans de: *Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som de forefindes udi Danmark og Norge*, Tom 3, København 1758.

Hofman, Hans de: *Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som de forefindes udi Danmark og Norge*, Tom 10, København 1765.

Placat ang. Skolerne på landet i Danmark, 29. april 1740, på danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/placat-ang-skolerne-paa-landet-i-danmark-1740/>, set 16.08.2022.

Secher, V.A: *Kong Christian den Femtis Danske Lov. Ved Justitsministeriets omsorg, under Det Juridiske Fakultets tilsyn*, København: G.E.C. GAD's Boghandel 1911.

Litteratur:

Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, Bind 1, Danish Humanist Texts and Studies, volume 23, red. Erland Kolding Nielsen, Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag 2001.

Dahlerup, Troels: "Den sociale forsorg og reformationen i Danmark", i: *Historie*, 1979, s. 194-207.

Felbæk, Ole: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Den lange fred. 1700-1800*, Gyldendalske Boghandel 1990.

Hansen, Bente Dahl: *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, Landbohistorisk Selskab 1984.

Hansen, Peter Wessel: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i: *Fortid og nutid*, h. 3, 2008, s. 173-197.

Hansen, Peter Wessel: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1750-1850*, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet 2013.

Holm, Bo Kristian og Nina Javette Koefoed: "Studying the Impact of Lutheranism on Societal Development. An Introduction", i: Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as an Example*, Vandenhoeck & Ruprecht 2017, s. 9-24.

Jakobsen, Rasmus Skovgaard og Søren Broberg Knudsen: "De ædles almisser. Ret og pligt på fynske godshospitaler i første halvdel af 1700-tallet", i: *Temp – tidsskrift for historie*, årg. 12 nr. 23, 2021.

Johansen, Hans Chr. og Søren Kolstrup: "Dansk fattiglovgivning indtil 1803", i: *Dansk Velfærdshistorie. Frem mod socialhjælpsstaten, Bind 1*, red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, Syddansk Universitetsforlag 2010, s. 159-198.

Jørgensen, Harald: "Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i: *Oppdaginga av fattigdomen, Det nordiske forskningsprojektet. Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-tallet, Publikation 2*, Universitetsforlaget 1983, s. 29-108.

Knudsen, Søren Broberg: "Enevældens velgørere. Hospitaler for fattige på fynske godser cirka 1700-1750", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 16*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2020, s. 111-129.

Knudsen, Søren Broberg: *Godgørende godsejere. Oprettelse af hospitaler på landets godser i 1700-tallet*, upubliceret speciale, 2018.

Krogh, Tyge: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense Universitetsforlag 1987.

Petersen, Jørn Henrik: *Fra Luther til konkurrencestaten*, Syddansk Universitetsforlag 2016.

Sigh, Helle Møller: "‘Immortal mother and benefactor’. Honorable dwellings for unmarried noblewomen and the dynamics of donations among the Danish elite from 1699 to 1745", i: Ole-Albert Rønning m.fl. (red.): *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, 2017, s. 251-268.

Sunde, Jørn Øyrehagen: "The Business of charity and the charity of business. Donations in the Norwegian merchant town of Bergen in the seventeenth and eighteenth centuries", i: Ole-Albert Rønning m.fl. (red.): *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, 2017, s. 234-250.

Trap, J.P.: *Danmark femte udgave. Randers Amt, bind VII, 2*, G.E.C. Gads Forlag 1963.

Hjemmesider:

"Husarm", i: *Ordbog over det danske sprog. Historisk ordbog 1700-1950*, på: <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=husarm>, set 31.08.2022.

"Randers", i: *Den Store Danske*, på: <https://denstoredanske.lex.dk/Randers>, set 31.08.2022.